

Een nieuw Europa vraagt om een duurzaam en vooral wendbaar middenbestuur

Waterrepubliek Nederland van vasteland naar Noordzee

De klimaatverandering met zijn zeespiegelstijging en zijn steeds sterkere fluctuaties in de afvoer van rivierwater stelt nieuwe eisen aan Nederland, waterrepubliek bij uitstek. Klimaatverandering en verschuivingen in de geopolitieke en -economische krachtsverhoudingen stellen nieuwe eisen aan Europa. Voor Nederland stelt dat niet alleen nieuwe eisen aan de economie maar ook aan het bestuur. En dat laatste niet alleen op nationaal of Europees schaalniveau, maar ook en vooral een stapje lager, dat van ons middenbestuur. Dat is een bestuurslaag die doorgaans verontachtzaamd wordt, maar dat is ten onrechte. Want juist op dat schaalniveau zou er op het klimaatfront de nodige winst te behalen kunnen zijn. Maar dan moet dat lastig te hanteren 'tussenniveau' tussen de dorpspolitiek met zijn beperkte horizon en de zelfgenoegzaamheid van een belabberd functionerende nationale staat nu wel eens eindelijk echt serieus genomen worden. Waar problemen op het gebied van klimaat, duurzaamheid en ruimtelijke ordening dwingender dan ooit om een integrale benadering vragen, komt de regio als het meest aangewezen bestuurlijke schaalniveau in beeld. Maar dan wel bij voorkeur de transnationaal georiënteerde regio, aan weerszijden van de landsgrenzen - want water, natuur en landschap zijn immers grensoverschrijdend. Zeker een betrekkelijk klein land als Nederland zou gebaat zijn bij een in deze richting goed functionerend middenbestuur dat qua schaalniveau en qua benadering van ruimtelijke vraagstukken en dan met name op het vlak van waterbeleid goed aansluit op het middenbestuur aan gene zijde van de landsgrenzen.

=Een pervers huwelijk

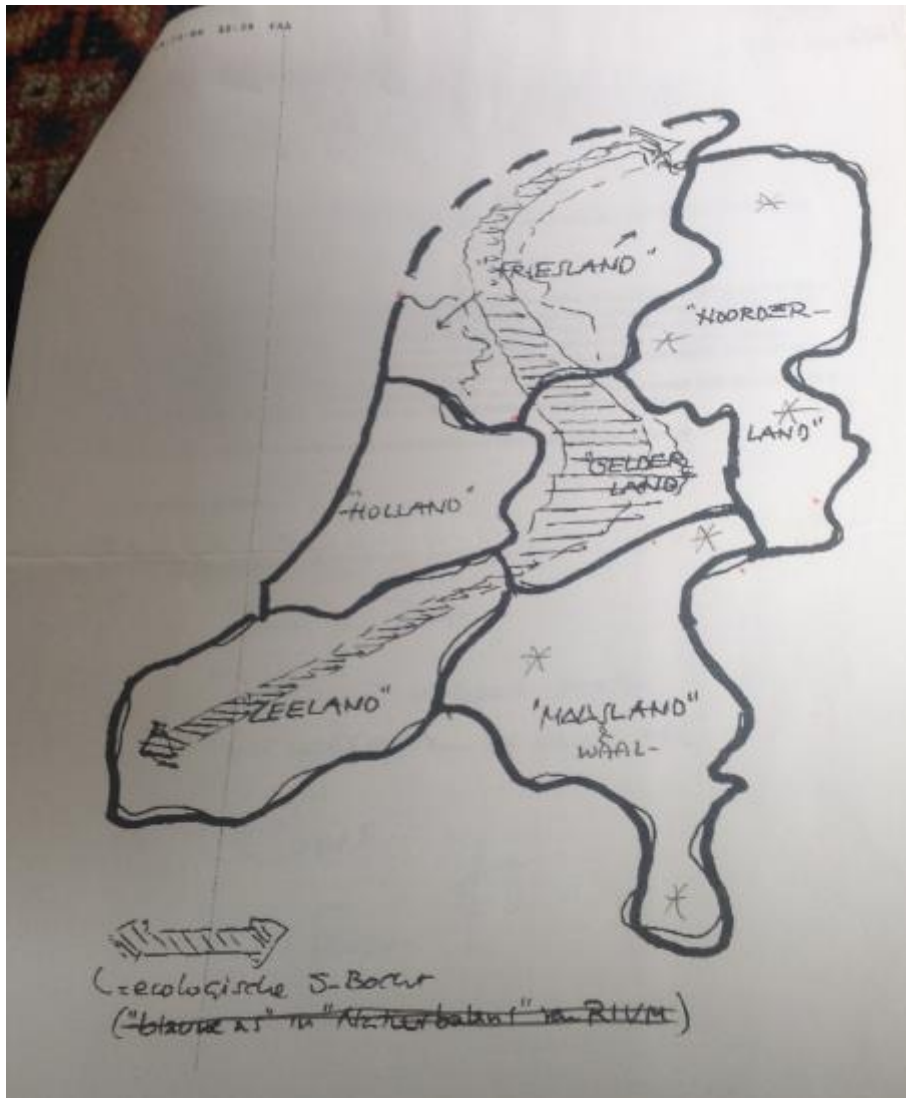
Laat ons land er nu juist op dit vlak ons land er niet onverdeeld gunstig voor te staan. Nederland is een uitgesproken centralistisch opgebouwde staat, dit in tegenstelling tot onze federaal opgebouwde buurlanden België en Duitsland. Dat centralisme vindt zijn oorsprong in de Bataafse Republiek [1795-1606]. Koning Willem I maakte na 1815 dankbaar gebruik van dat voor een belangrijk deel Frans geïnspireerde centralisme - oh ironie der geschiedenis - om de oude republiek van de verenigde Nederlanden van welweer op moderne leest te kunnen schoeien. De hieruit gegroeide bestuurlijke cultuur kan zich qua centraliseringsobsessie tot op de dag van vandaag meten met zijn

Franse hypercentralistische evenknie, sterker nog: het is een cultuur die in heel zijn geraffineerde *permissive* verschijningsvorm van repressieve tolerantie minstens zo effectief uitpakt, met een *efficiency* met uitgesproken perverse trekjes. De afgelopen decennium uitgevoerde decentralisatie door taken van Rijk en provincie over te hevelen naar de gemeente heeft *de facto* - oh doortrapte paradox - het centralisme juist versterkt. Het betreft daarbij namelijk vooral *uitvoeringstaken* die bovendien voortaan voor beduidend minder geld uitgevoerd moeten worden, waardoor menige gemeente nu op tal van vlakken financieel lelijk klem zijn komen te zitten. En het betreft hier bovendien taken zonder de benodigde bijbehorende beleids- en beslissingsmacht. Vooral op het gebied van ruimtelijke ordening, en dan met name op het gebied van duurzaamheid, waterbeleid en woningbouw, ondermijnt dat de machtspositie van gemeenten in onderhandelingen met steeds vaker multinationalaal opererende commerciële partijen. Een en ander loopt hier dus in de praktijk uit op een door en door verdorven huwelijk tussen doortrapte ordoliberalisme van de nationale staat en al even schaamteloos economisch neoliberal beleid.

=Op zoek naar transnationale raakvlakken

Decentralisatie die écht hout snijdt zou dus op het niveau van het middenbestuur moeten plaats vinden. Allereerst door overheveling van een breed scala van nationale taken - niet alleen in de uitvoering, maar ook in beleids- en beslisbevoegdheden mét de bijbehorende financiële middelen of in de vorm van de verruiming van provinciale belastingruimte. Niet alle beleids- en beslisbevoegdheden hoeven daarbij natuurlijk overgeheveld te worden. Het meest voor de hand liggen om over te hevelen zijn dan allereerst beleidsvelden op het gebied van des ruimtelijke ordening, en dan met name water-, landschaps-, landbouw- en energiebeleid. Ten tweede door een opschaling van het middenbestuur, zodat de nieuwe regionale bestuursseenheden partij kunnen bieden: zowel aan de eigen nationale overheid als aan partijen aan gene zijde van de landsgrenzen. Vooral de zoektocht naar die laatste categorie van partijen, de grensregio's in onze buurlanden, is nog een uitdagende klus. Allereerst is er de kwestie van de keuze van gebieden en regio's op grond van landschappelijke, hydrologisch-waterstaatkundige en economische raakvlakken. Vanuit die invalshoek zouden de vier noordelijke/noordoostelijke provincies het beste de banden kunnen aanhalen met de Duitse deelstaat Nedersaksen met de inliggende deelstaat Bremen/ Bremerhaven, de drie zuidelijke/ zuidwestelijke provincies vooral met het Belgische gewest Vlaanderen, en de minimaal drie provincies langs de 'Rijn-as' [Zuid Holland, Utrecht, Gelderland] met de Duitse deelstaat Noordrijn Westfalen. Wat hierbij dan natuurlijk direct opvalt dat de bestaande provincies in het centralistische Nederland qua schaal en bijbehorende bevoegdheden geen partij zijn voor hun evenknieën in de federaal op gebouwde buurlanden Duitsland en België. In bestaande euregionale samenwerkingsverbanden zijn de Nederlandse provincies daardoor een tamelijk vreemde eend in de bijt, en dat geldt dan vooral in de relatie met Duitsland: de Nederlandse provincies zijn in vergelijking daarmee namelijk te groot voor servet [de *Landkreise* en *kreisfreie Städte*] en te klein voor tafellaken [de *Länder*]. Samenvoegen van meerdere provincies zou grotere eenheden met meer bevoegdheden zou hier soelaas kunnen bieden, maar langs welke geografisch-landschappelijke en beleidsinhoudelijke criteria moet dat dan gebeuren? En daarbij moeten we dan niet alleen het Nederland van nu in de beschouwing betrekken, maar ook de vraag hoe ons land zich maat- en landschappelijk in nabije en verre toekomst kan en moet ontwikkelen en de consequenties die dat heeft voor de relatie met de ontwikkelingen met onze burens. Klimaatverandering, de noodzaak van de ontwikkeling van een sociaal en ecologisch duurzame economie en een democratisch en sociaal evenwichtig Europees bestuur vormen in die processen de doorslaggevende factoren. En wat dat laatste betreft: wat dient in dat verband de relatie te zijn tussen natiestaat en middenbestuur in een qua oppervlakte relatief klein en in de toekomst zowel ecologisch en economisch steeds kwetsbaarder wordend land? En hoe zou dat alles kunnen uitmonden in een herschikking én herijking van ons middenbestuur?

=3+2+1 : naar een adequate herschikking en herijking van ons middenbestuur [1]

Bij een dergelijke herschikking en herijking van het middenbestuur voor de toekomst zouden we de klimaatverandering als *Leitmotiv* moeten nemen. Als geografische leidraad kan daarbij de zogeheten 'Drooglijn' genomen worden. Dat is de lijn die van zuidwest tot noordoost door ons land loopt, van Bergen op Zoom via Breda, Den Bosch, Nijmegen, Arnhem, Utrecht, Amersfoort en Zwolle naar Groningen. Ten noordwesten van die lijn ligt het gebied dat door de klimaatverandering in de toekomst het meest te lijden gaat krijgen van zeespiegelstijging en de toenemende fluctuaties in de toevoer van zoet (rivier)water. Daarbij vormt de zone die direct ten noordwesten op deze Drooglijn aansluit een soort ecologische S-bocht of blauw-groene as die goed als ecologische ruggengraat voor natuur en landschap in ons land zou kunnen dienen. Het is een zone met - zeker in de toekomst - de nodige toenemende waterdynamiek en nu nog betrekkelijk gevrijwaard van verstedelijking. Het zou daarom geen kwaad kunnen dat in deze aaneengesloten zone een regime van betrekkelijk economische rust voor de verdere toekomst garanderen om daar water en natuur de nodige levensruimte te kunnen gunnen. Het gaat hier om een heel lang gerekte zone, onder te veredelen in een drietal gebieden, elk met hun eigen landschappelijk karakter. Die gebieden zouden goed kunnen zijn voor een drietal nieuw te vormen provincies, en wel van links onder tot rechtsonder de volgende.

Eerst een uitgesproken nat-blauwe provincie 'Groot Zeeland', bestaande uit de huidige provincie Zeeland, uitgebreid met 'Klei Brabant' (in het uiterste noordwesten van die provincie, ten noorden van het riviertje De Mark) en het Land van Altena en in Zuid Holland met Goeree Overflakkee en het Eiland van Dordrecht. Dan verder noordoostwaarts een zeer afwisselend gebied met grote extremen tussen nat en droog, laag en hoog, rivierengebied en arme zandgronden dat we de werktitel 'Groot Gelderland' geven, bestaande uit de huidige provincie Gelderland, in het westen aangevuld met de oostelijke helft van de provincie Utrecht. En dan helemaal rechtsboven weer opnieuw heel natte provincie met volop waterdynamiek dat we graag 'Groot Friesland' dopen, corresponderend met de huidige provincie Friesland, althans het leeuwendeel daarvan, en de laag gelegen noordranden van Groningen, uitgebreid met IJsselmeer en Flevoland, vervolgens verder westelijk met Noord Holland ten noorden van de Westfriese Omringdijk en in het noorden met Waddenzee en de Waddeneilanden.

Ten zuidoosten van de Drooglijn vinden we het gebied dat waterstaatkundig ook voor de verre toekomst waterstaatkundig betrekkelijk veilig zal blijven. Laten we hier eerst het zuidelijk deel van die waterstaatkundig veilige zone bekijken. Dat is een gebied dat het in zich heeft uit te groeien tot de nieuwe economische motor van het land mits men gebruik weet te maken van de synenergetische potenties van samenwerking met het achterland aan gene zijde van de landsgrenzen.

Hier zou plaats zijn voor twee provincies nieuwe stijl, elk met een eigen karakter. De ene is nu al sterk verstedelijkt zit de laatste decennia economisch sterk in de lift - dat kan de nieuwe provincie 'Brabantstad' worden – de provincie Noord Brabant aangevuld met de provincie Limburg. Hét economische trekpaard is hier natuurlijk de 'Brainport Eindhoven' met zijn innovatieve *high tech* die hier goed weet te profiteren van zijn ligging tussen enerzijds de technologisch innovatief ingestelde oostas van Randstad Holland (Utrecht-Amsterdam) en anderzijds grensoverschrijdende verbindingen met Vlaanderen en het Duitse Rijnland. Een heel groot minpunt in dit Brabantse succesverhaal is echter wel het feit dat die andere minder fraaie poot van de economie hier, de bio-industrie, de daarmee verbonden agro-industrie én de in de schaduw daarvan opererende drugscriminaliteit, opgescheept zit met een door en door rotte voet die waarschijnlijk veel eerder dan verwacht jammerlijk zal bezwijken. Het is in dit verband zeer de vraag of deze Brabantse reus, met één roestvrij stalen en één lemen voet wel zeer ongemakkelijk lopend, überhaupt zelf in staat in staat moet worden geacht op langere termijn op de been te blijven. Om instorting te voorkomen zal hier waarschijnlijk een even doortastende als vasthoudende simultaan geconcerteerde actie vanuit Brussel en Den Haag onvermijdelijk zijn. Een ander zou moeten leiden tot een verregaande reductie van de veestapel in combinatie met het ontwikkelen van een natuurinclusieve landbouwpraktijk en meer ruimte voor woningbouw over de hele sociale breedte en het naar rato terugschroeven van milieu- en natuurbelastende nijverheid en diensten. Kortom - een ingrijpende transformatie van de hele regionale huishouding, van economie tot en met ruimtelijke ordening.

Beduidend verder noordelijk in de waterstaatkundig veilige zone ten zuidoosten van de Drooglijn vinden we de provincies Overijssel, Drenthe, een fors deel van Groningen en de hoger gelegen oostreep van Friesland. Die provincie nieuwe stijl die we hier 'Noorderland' dopen, is nu nog God zij dank goeddeels gevrijwaard van te grote economische en demografische druk op de ruimte, maar zou wel heel geschikt en in staat zijn om een deel van dergelijke druk op te vangen, mits daarbij van de in Randstad Holland en Brabantstad gemaakte fouten geleerd wordt. Het is ook een gebied dat het in zich heeft op dit vlak een dubbele inhaalslag te maken. Door op het vlak van duurzame economie in te zetten op groene energie en landbouw - de aanzetten in die richting zijn er volop, ook in combinatie met grensoverschrijdende samenwerking met Bremen/ Nedersaksen. En op cultuurplanologisch vlak liggen hier ook kansen door aan te haken bij het historisch gegroeide landschap dat hier beter dan in Holland en Brabant nog veel beter leesbaar en daarmee veelzijdig inzetbaar is gebleven, inclusief de water- en klimaatadaptatieve praktijken en tradities uit het pre- en vroegmoderne verleden die in combinatie met technische innovatieve toepassingen een tweede leven zouden kunnen krijgen. Maar Noorderland en zijn bondgenoten aan gene zijde van de landsgrens moeten daarvoor van Den Haag en Berlijn dan wel de nodige beleidsruimte mét de

bijbehorende financiële middelen voor krijgen. En daarbij ook de nodige garanties dat fossiel georiënteerde commerciële partijen als de firma Schelp niet hier de regie over de duurzame energievoorziening gaan overnemen - waarover meer in het hoofdartikel in het volgende [lente]bummer [2021] van dit kwartaaljournaal.

Tja, en dan rest er nog de zesde provincie nieuwe stijl, '*Randstad Holland*', bestaande uit Noord Holland minus West Friesland en Wieringermeer en Zuid Holland minus Goeree Overflakkee en Eiland van Dordrecht. Eeuwenlang het economische trekpaard en politieke en culturele centrum van de natie. Maar dat gaat veranderen, is achter de schermen al volop aan het veranderen. Door de klimaatverandering wordt wonen in waterstaatkundig steeds precairder wordend gebied als dit met het ieder decennium problematischer. Een verdere verstedelijking van dit toch al overbevolkte urbane landschap is zoals nu nog steeds op vigerende ruimtelijke planning staat is tegen die achtergrond helemaal uit den boze. En niet alleen om waterstaatkundige redenen, maar ook om economische. De Randstad is allang niet meer het economische trekpaard. Dat werd tijdens de Corona-crisis dit jaar uiterst pijnlijk duidelijk. Die crisis betekende een harde slag voor Schiphol en de Rotterdamse haven, de twee tot vervelens toe bejubelde 'mainpoirts' van de natie, de trotse paradepaardjes van de Randstad. Nu werd duidelijk dat de eenzijdige inzet op de verkeerslogistieke sector de Achilleshiel van de Nederlandse economie is en dat in de toekomst ook zal blijven. De bedrijvigheid in de op de wereldhandel gerichte zeehavens van noordwestelijk Europa zal de komende decennia alleen maar afnemen - een ontwikkeling die zich overigens al sinds enkele jaren aftekende – en de vooruitzichten in de luchtvaart zijn evenmin gunstig. De eigen industrie is er de afgelopen decennia bekaaid van af gekomen, en laat nu juist Randstad Holland zijn industrie schromelijk hebben verwaarloosd. Industrieel staat in Nederland eigenlijk alleen de *high tech* van chipmachinefabriek ASML uit Veldhoven (bij Eindhoven) in de mondiale innovatievoorhoede. Hoogovens IJmuiden had daar ook kunnen staan als de Nederlandse overheid niet zo onverstandig waas geweest het bedrijf compleet te overleveren aan British Steel dat op zijn beurt opgeslokt werd door de Indiase staalgigant Tata. Natuurlijk, Randstad Holland zal de komende jaren heus wel weer wat opveren uit de Coronacrisis, maar het transportlogistieke jubelverhaal waarmee het zich als de eeuwig groeiende distributeur aan de onweerstaanbare poort die eeuwenlang langs de Europese Blauwe Banaan via Vadertje Rijn en het steenrijke Noord Zwitserland naar de zegenrijk bedrijvige Povlakte voerde lijkt nu toch wel echt voorbij. Robotisering, 3D-printing inclus, vormen de basis voor en herindustrialisering van dat deel van noordwest Europa dat de beste innovatieve maak-industriële kaarten in handen heeft. Alleen daarom al zal de bedrijvigheid in sterk op de wereldmarkt gerichte havens als Rotterdam en Amsterdam de komende decennia gestaag teruglopen [2]. Iets soortgelijks is te verwachten voor Schiphol. Een dergelijke ontwikkeling zal alleen maar versterkt worden door de opkomst van op regionaal schaalniveau functionerende kringloopconomieën die meer en meer terrein gaan veroveren op de grote mondiale door multinationals geregisseerde productieketens - de Coronacrisis heeft dat proces dit jaar een aardig extra zetje in die richting gegeven. Tegen het licht van dergelijke ontwikkelingen moet Nederland zich nu eens eindelijk economisch echt opnieuw gaan uitvinden. De Randstad gaat in dat vernieuwingsproces een beduidend minder belangrijke rol spelen en moet gezien de waterstaatkundige risico's in de toekomst zo'n vooraanstaande rol bovendien ook helemaal niet meer willen. Brabantstad en Noorderland worden de nieuwe economischer trekpaarden, Randstad Holland moet zich focussen op zijn aloude rol als schrijftafel en cultureel toneel van de natie. Nog immer een heel eerbiedwaardige rol, maar niet een waarvoor *per se* zeven miljoen mensen nodig zijn. Een economische keuze in deze richting heeft natuurlijk ook heel wat planologische consequenties. Ontwoning en sloop komen op de dagorder te staan om ruimte kunnen maken voor de onvermijdelijk steeds sterkere dynamiek van het water in deze contreien, buiten- én dijks. En dát kan alleen maar de leefbaarheid van landschap en samenleving hier ten goede komen, en daarmee ook het culturele klimaat.

=De Europese dimensie: Nederland van vasteland naar Noordzee

Hoe kan een in deze zin getransformeerd middenbestuur het best tot zijn recht in een Europa dat op zijn beurt in verandering is? En wat voor consequenties heeft dat dan voor de manier waarop Nederland zich op transnationaal schaalniveau opstelt in zijn positie tussen middenbestuur en EU? Wat wordt in dit verband de positie van waterrepubliek Nederland tussen zee en vasteland bij verder doorzetten van de klimaatverandering en zwaartepuntsverschuivingen in de krachtsverhoudingen binnen de EU? We schetsten aan het eind van de vorige alinea al het proces van de relatieve afname van de geo-economische betekenis van de Blauwe Banaan tussen Lage Landen en Povlakte. Een relatieve inderdaad, want natuurlijk blijft die banaan de komende tijd een rol van betekenis spelen in de economische stofwisseling van ons werelddeel. Tegelijkertijd biedt de Noords-maritieme kant de Europese medaille de Lage Landen toenemende mogelijkheden, allereerst economisch en landschappelijk-ecologisch in het verlengde daarvan mogelijk ook politiek-bestuurlijk en cultureel. En die Noords-maritieme kant begint *just around the corner*, op de Noordzee. Die zee die vanaf de 18^e meer en meer als bron van welvaart in onmin was geraakt maar door de dekolonisatie na de Tweede Wereldoorlog noodgedwongen weer in genade moest worden aangenomen. De Suez-crisis gaf het nodige zetje voor Europa om in de eigen kleine wereldzee op zoek te gaan naar eigen energiebronnen. En wie zoekt zal vinden, en wel in de vorm van een fors reservoir aan fossiele grondstoffen onder eigen zeebodem. En toen vervolgens die voorraden uitgeput dreigden te raken en de verbranding van fossiele grondstoffen om duurzaamheidsredenen taboe werd verklaard werden nieuwe - deels nieuw-oude - en duurzame energiebronnen en -technieken gezocht en gevonden, van wind[-molen] wind tot en met wier-, -algen en viskweek-[zeeboerderij]. Juist de relatieve ondiepte van de Noordzee als ondergelopen hoogvlakte vormt hier in de exploitatie het grote concurrentievoordeel. Maar voorzichtigheid is hierbij natuurlijk wel geboden. De Noordzee is een van de intensiefst uitgebate en bevaren zeeën. We moeten voorkomen dat we hier op zee in dezelfde fouten vervallen die we eerder op land maakten - in de dichtgemetselde en -geslibde Randstad Holland, in de door mest en stikstof gesmoorde Brabantstad. Versterking van de maritieme ecologie moet hier dus het uitgangpunt zijn, de uitbating is volgend.

Voor de verdere ontwikkeling van een natuurinclusieve uitbating van de zee heeft Waterrepubliek Nederland maritieme bondgenoten nodig waarmee men op dit vlak goed kan samenwerken en van wie men - niet te vergeten - het nodige kan leren. Allereerst komen dan die regio's in aanmerking waarmee men dezelfde soort kust deelt, die fluïde zuidoostelijke kust van de Noordzee met zijn veranderlijke, voor 'vreemdelingen' soms verraderlijke slikken, schorren en zandbanken, van Duinkerken in Frans Vlaanderen tot en met Esbjerg in Zuid Denemarken. Het is het gebied waar de stem van het zeewater nagenoeg altijd gehoord wordt, waar men de nodige behendigheid heeft ontwikkeld heeft om die stem en diens bijbehorende waterluimen ten eigen nutte aan te wenden. Voorafgaand aan het klassiek moderne tijdperk van industrialisatie gebeurde dat met gepaste eerbied. Die respectvolle attitude verdient in een duurzame 21^e eeuw herwaardering. Het is die vanuit die grondhouding dat er juist in deze fluïde Noordzeekustgebieden inmiddels al heel wat interessante innovatieve toepassingen van waterwendbaarheid het licht zien. Denemarken en de kusten van noordwestelijk Duitsland zijn hier de uitgesproken koplopers, en het wordt daarom in dit verband hoog tijd dat Nederland zijn eigen wendbare - en toentertijd doorgaans zeer succesvolle - kuststrategieën uit de vroeg-moderne periode weer uit de mottenballen haalt en omzet in concrete uitvoeringspraktijken. Voor zulke nieuwe praktijken moet dan wel over de hele kustlijn nodige politiek bestuurlijke ruimte gecreëerd worden zodat de initiatieven elkaar werkende weg kunnen versterken, een en ander te ondersteunen door de nodige financiële middelen en extra economische vrijheden. Zoiets kan alleen van de grond komen als het middenbestuur in deze kustcontreien de nodige bewegingsruimte krijgt om zelfstandig - ook los van Berlijn, Brussel of Parijs - initiatieven te nemen die ook op de langere termijn effect kunnen sorteren. Den Haag en Kopenhagen als hoofdsteden/residenties van uitgesproken maritieme naties zouden hierbij een rol van betekenis kunnen spelen. En als men in een breder bandbreedte op zoek gaat naar bondgenoten kunnen ook anderen in het vizier komen: in Noordzee-verband Oslo en Edinburgh als Schotland zich weet los te

worstelen uit de Engelse wurggreep of in een nog breder driezeeën-verband – naast Noordzee ook Oostzee en Ierse Zee - Stockholm en Ierland. Er zou vanuit een dergelijk driezeeënverband op den duur op een nog veel wijdere beleids-bandbreedte samengewerkt kunnen worden, van duurzame energie- en voedselvoorziening via koopvaart en marine tot en met culturele beleidsvelden. Verder op weg naar een Noordzeecultuur in al zijn gewilde en ongewilde diversiteit?

Een dergelijke ontwikkeling naar meer eigen beleidsruimte voor Noordzeeregio's vraagt ook om meer bestuurlijke souplesse in EU-verband. Dat is een ontwikkeling die heel goed zou passen in een verdergaande noordwaartse zwaartepuntsverschuiving in Europa. Economisch en politiek-beleidsmatig is die beweging sinds het ontstaan van de EU in een stroomversnelling gekomen. Het is een beweging die klimatologisch-landschappelijk ondersteund wordt. Het noorden van het Avondland wordt steeds warmer. Dat opent de mogelijkheid dat het daar ook herbergzamer kan worden. Maar dan is het wel zaak dat we zo snel mogelijk greep krijgen op de klimaatverandering om deze uiteindelijk een halt kunnen toeroepen een en ander ter voorkoming van fatale scenario's van bijvoorbeeld het verder ontdooien van de permafrost. Onze nieuwe wendbare en-duurzame Noordzee-praktijk zou hier juist een onmisbaar wapen kunnen zijn in de strijd tegen een dergelijk rampenscenario.

NOTEN

[1]

Het Nederlandse middenbestuur van de toekomst in zes provincies [3+2+1] nieuwe stijl - Deze kaartschets maakten wij al zo'n 20 jaar geleden.

[2]

Over de invloed van robotisering en dan met name van 3D-printing op het teruglopen van de bedrijvigheid in de havens van Rotterdam en Amsterdam zie het eerder op deze site gepubliceerde artikel [winter 2017-2018]:

Hoe leefbaar wordt de smart city? 3D-printing en de Waaiestad Zie link:

<http://www.dubbelkrimp.nl/downloads/winter-2018/BerichtenDigiruimtelijkfrontWinter201718.pdf>